

С.С. ЖАНПЕЙІСОВА

ӘН – ХАЛЫҚ ҒҰМЫРНАМАСЫНЫҢ ШЕЖІРЕСІ

Ертеден бүгінге жеткен ел аузындағы бір аңыз-да өлең жеті қат көкті мекендесе керек. Бір күні ол бүкіл әлемді шарлап, төрткүл дүниенің төрт бұрышын кезуге шығады. Сонда өлең төмен ұшқан жерлерге өнер дарып, биік ұшқан жерлеріне өлеңнің құдыреті қонбаған екен, – дейді. Қазақ даласының үстінен өлең жер бауырлап өткен екен.

Халқымыздың риясыз қонақжайлылығына риза болған қонақ кетерінде сауғаға ән тарту етуінде – өнердің осындай құдыретіне деген сенім жатқан сияқты.

Өлең аласың ба, жоқ көген аласың ба? – дегенде, бабамыздың өлең таңдағанын көнеден келе жатқан тағы бір әфсана мақтаныш етеді. Миф аралас осы екі аңыз да тегін шықпаса керек. Ән абзал да дархан қасиеті үшін халқымыздың өңіріне тағылған асыл алқа іспеттес.

Ән – халқымыздың ғасырлар бойы өміріне жан азық етіп жиған рухани қазынасының төл басы.

«Қазақ әні ғайыптан пайда болған дүниенің бөлінен аттап өгіп, керісінше қоғамдағы жеке адамның меншік ғұмырын, сезімі мен мақсат-мұратын сыр етіп шертеді. Әнді тыңдаушылар таңғажайып және діни уақиғалардан гөрі, айналасын қоршаған болмыстың тегіне көз тігіп, сол болмыстың бітімі мен көңіл тұшынарлық, ләззат аларлық қасиетіне құлшынады», – деп жазады белгілі шығыстанушы ғалым В.В. Радлов. Сол сияқты өлкеміздің елі мен жерін аралап, халқымыздың төрінен дәм татып, жүзбе-жүз таныс болған орыс зиялыларының озық өкілі, Пушкиннің тарихшы досы А.Левшин де қазақтың ән мен өлеңіне қатты тәнті болған. Расында, малшылықты кәсіп еткен қазақ баласы айналасын қоңыраулатып әнге бөлеп, думан-тойға толтырып жүргені белгілі.

Кезінде көк желекпен көмкеріліп, жарым миллион адамға пана болған ортағасырлық Қазақстанның бас қаласы Баласағұн бүгінгі күні ғасырлар шаңына көміліп жатыр. Шыңғыс хан соққысынан аман қалып, жақсы қала атанған мәуелі Баласағұн қаласы сияқты талай қала уақыт соққысына төтеп бере алмады. Бүгінде ғалымдарымыз сол шаһардың жұрты деп әр төбені көрсетеді. Оның опырылып түскен сырлы күмбезінің жаңғырығы ән болып қалықтап, қанаты талмастан көктей ұшып, бүгінгі күнімізге жетті.

Ғасырлардың уағызын, ғасырлар наласын ән арқалады :

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айрылған жаман екен
Екі көзге мөлтілдеп жас келеді.
Мына заман қай заман, қысқан заман,
Басымыздан бақ-дәулет ұшқан заман.
Шұбырғанда ізіңнен шаң борайды
Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман.

Алтын тақ пен астананың аты бар да заты жоқ, ал замананың мұңы мен сырын тал бойына тоғыстырып, ән атасы «Елім-ай» жетті бүгінге.

Ән – халықтың өзі секілді көне өмір табалдырығынан онымен бірге аттап, ел байрағын сахара төсіне бірге тігісіп, халықтың тарихи шеруінің шаңды қияндары мен мұзарт асуларынан бірге өтеді. Ол жеке адамның ғана тағдырына араласып, шілдеханасында шалқып, жаназасында егіліп қоймай, ел тағдырын ел азаматтарымен қоса бөліседі. «Елім-ай» әні ертеректе қазақ ардагерлерінің жаназасында аят орнына айтылып жүрген. Әлкей Марғұлан сынды қазақтың біртуар перзентін соңғы сапарына «Елім-ай» әні шығарып салған еді.

Ән – халық ғұмырнамасының шежіресі. Демек, әннің қыр-сырына ден қою – халықтың рухани әлеміне зер салу деген сөз. «Өнер алды – қызыл тіл» десек те, тіл – ән үшін құстың сыңар қанатындай ғана. Оны самғатып ұшыратын, оған жан бітіретін күш – дарынды көкіректен шыққан асыл әуен.

Әніме мен салайын Қанатталды,
Бұл әнім балқытушы еді тыңдағанды.

Осы бір әнге зер салсақ, тыңдаушысын тек әуен мен сөз тоғысқанда ғана балқыта алатыны хақ. Өлең мен ән мінсіз жымдасып бас қосқанда асыл өнер тыңдаушы жүрегіне жол табады.

Жақсы ән – сирек қазына, маңдайға біте бермейтін құт. Сондықтан да еңбектеген баланың, еңкейген кәрінің елең етіп ұйитыны – інжу-маржан секілді әсем ән.

Арқаның әйгілі әншісі Жарылғапберді ақпанның алай-дүлей боранында адасып қалып, жолдас-тарымен беймәлім ауылдың үстінен шығады. Арлы-берлі саулаған жүргіншіден ығыр болған ауыл адамдары жолаушыларға көлденең көк атты деп сыр бермей, сырт береді. Амалы таусылып, көңілі шай-

лыққан жолаушылар Жарылғапбердіге қарайды. Өнші жолдастарының қабағын түсініп, домбырасына ұмтылады. Домбыққан саусақтарын уқалап, ауыр тұлыпты желбегей жамылып тұрып:

Көкшетау, Баянауыл – жер науаны,
Елінен көктей гүлдеп шығады әні.
Баурында Көкшетаудың көкке шалқып
Толғанып, шарықтайтын салған әні, –

деп атакты «Топайкөкті» аныратып қоя береді.

– Япыр-ау, мынау өзіміздің Жарылғап қой,
Жарылғапберді ғой мынау, деп, бораннан ыққан
қалың ел жолаушыларға тап береді.

Жарылғап ескі әншінің маңғазы еді,
Әнді ерттеп, күйді мінген ардагері.
Осы әнді Көкшетаудан әкелдім деп,
Баянға алып келіп жайған еді.

Жақсы ән мен өнерпаздың қасиетін қастерлей білетін ел Жарылғапбердіні жібермей, қыс бойы қонақ қылып, сый-сияпат көрсетеді. Міне, өнер құдыреті, әннің киесі, әнді қадірлеген халықтың ілтипаты. Әуелде танымай қалғандарына өздерін жазықты санаған ауыл ат-шапан айыбын төлеп, әншіні еліне жаз шыға бір-ақ қайтарады. Ән көп. Бірақ асылдар сирек. Ол сирек туатын асылдардың өзі ғасырлар төрінен қатталып, қорлана келе байтақ қазынаға айналады екен.

Ғасырдан ғасырға адам ауыспайды. Алайда олардың айтқан әні мен тартқан күйі қалады. Ұрпақ пен ұрпақты ән жалғастырады.

Гүл бақша көңілді бір әсем әнді
Тілейтін бұлбұл едім сайрағанды.
Өмірден өз еркіме орын таппай
Артқыға Қанатталды әнім қалды, –

деп, авторы әлі күнге талас тудырып жүрген «Қанатталды» әнінде айтылғандай, ән арқылы адамзаттың әр буыны табысып жатады, арызы мен арманын, тілегі мен мұратын ортақтастырады. Бүкпесіз сыры мен көкейтесті мұнын тоғыс-тырады. Артқыға ән арқылы өсиет айтылады. Ән – халықтың өшпес рухы, жан серігі. Жақсы ән мен халықтың тегі – егіз. Оны қанаттандыратын қуат – адамның сұлулығы мен жан тазалығы. Дәстүрлі қазақ салтанатының ән араласпайтын жері жоқ. Қазақ әнінің осы қасиетін қастерлеген ұлы Абай:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен
Ойлансаңшы, бос қақпай елең-селең, –

деп, оған өлеңмен мәңгілік ескерткіш орнатады.

Киіз үйдің құрылымы, оны үлгі еткен дәстүрлі сәулетті ғимараттардың кеуде тұсы кеңейе келіп, акустикалық зорайтқыш қызметін атқаруы – қазақ

әнінің асқақ мінезімен ұқсас. Дегенмен бұл – ежелгі заманғы халықтық дәстүр тудырған бір ғана ерекшелігі. Әннің әсерлі шығуы, оның өміршеңдігі тек қана хас шебердің қолынан келеді, ұрпақтан-ұрпаққа үлгі болу арқылы олар халық тұрмысына тыңғылықты еніп, сол өңірде ән дәстүрін қалыптастырады. Мәселен, Сара Тастанбекқызы Біржанның ән өнерін:

Әуенің жез сырнайдың көмейінде,
Әніңнің қазақ жетпес бұрмасына, –

деп, биік бағалады. Әйгілі Әсет Найманбаев өзінің әншілік үрдісі туралы:

Бозбала бұл әнімді үйренерсің,
Қызыл тіл сөйлей алмай күрмелерсің.
Асау ән жетегіңе жүрмеген соң
Біріңнен бірің көріп сүйрелерсің, –

деп ой түйеді. Байқаған жанға Әсет өзі салған әндердің болашаққа жетудегі тағдырын ойлап алаңдаған. Ұрпақ ауысқанда дәстүрдің сөз бен әуен қадірін бағалау, дәстүрді сақтау мәселесін қозғаған. Сөйтіп, қазақ әншілері орындаушылық өнерге үлкен әлеуметтік-эстетикалық мән береді, әншіге қоғамдық міндет артады.

Ежелгі заманғы сөз магиясына қалай сенсе, әуеннің адамға да, айналаға да әсер ете алатын құдыретті күші бар деп сенген. Жоктаудың сарынмен айтылуы осы ойдың дәлелі, бәдіктің де орындалу барысында алғашқы өнер ұжымы сияқты бірлесу болған, ауру шақыратын иелерді қууға арналған мәтіндер тақпақтап айтылмаса керек, белгілі бір мақамға сүйену болған сияқты. Ежелгі ғұрыптық фольклор қоғам дамуының арқасында өзінің синкреттілігін жеке арналарға – кәсіпке қарай бөлді. Ақын өз алдына бір тип болса, әнші өз алдына бір тип ретінде қалыптасу жүрген. Дегенмен ХХ ғасырға дейінгі әншілердің көп қырлы екендігі аян. Бұл олардың шығармашылық тұлғасына табиғи түрдегі толыққанды өнер иесіне тән қасиет болып дарыған.

Бертін келе, қазақ әні ежелгі синкреттік ұжымдық белгілерінен ажырады. Бұл – жалпы әлем халықтарының ән тарихына ортақ заңдылық. Қазіргі әнге ие көп, оның әуеніне, өлеңіне, орындауы мен сүйемелдеуіне авторлық хұқ бар. Авторлардың әрқайсысы кәсіби өнер иесі. Сондықтан бір әннің тууына әртүрлі мамандық иелері атсалысады, өнерлерін тоғыстырады. Әніміздің табиғатын аша түсуде күмбезді жайдың әсері мол. Әнді орындаушы объективті және субъективті жағдаяттардың түгенделіп, әннің биік үдесінен шыға алатын тұста ғана әннің эстетикалық шарты орындалмақ. Сонда ғана көдүілгі қазақ әні өрелі этикалық-эстетикалық

парасатқа, жүрек тебіренер игілікке, ойға шомдырар рухани дәулетке айналмақ.

Алайда мұның бәрі әннің өнер саласы ретінде атқаратын әлеуметтік қызметінің тек әдеби және көркемдік көрінісі ғана. Ән – құпиясы мол игілік. Соның негізгілерінің бірі – әннің дүниеге көзқарастық философиялық мәні. Ән тек өнер түлегі тұрпатында шектеліп тұрмайды. Ол салыхалы ой паналауына көптеген ұрпақтар атсалысқан тарихи қазына, кісілік салауат пен философиялық зерде тоғысқан әлеумет рухы.

Барша халықтың поэтикалық мәдениетінің түптамыры әріде екені мәлім. Сондықтан болса керек, мұнан алты мың жыл бұрын сына әрпімен жазылған шумерлердің Гильгамеш туралы эпосы, сурет таңбасымен бедерленген Мысыр папирустары, үнділердің Митраға жалбарынған ведалары, Зарат (Зоороастра) мықтарының (магтарының) сарындары түскен Авеста текстері, көне түркі қолбасшыларының Еуропа мен Азияның төрт бұрышын кезген жорықтарын баяндаған руникалық жазбалар тіпті, мұсылман дінінің шарттары түскен Құранның өзі өлең түрінде жазылған. Айтылатын ойдың поэтикалық формада болуының өзіндік мәні бар. Ырғақ пен екпіні, буын мен өлшемі бар ой еске тұтқанға жеңіл ұмытылмай санада көп сақталады. Ең көне шығармалардың өлең түрінде болуының түпкі себебі де осы.

Айтылатын хабар неғұрлым жүйелі түрде баяндалып, әлеуметтік маңызды тұстарда поэтикалық талғам ерекше көрінеді. Бұл жайт философиялық ой мен поэзияның о бастан халыққа әсер етудегі шығармашылық қызмет мәртебесінің бір-бірінен ажырамас деңгейлестігінде болса керек. Халықтық поэзияның тақырыбы кең, халық тұрмысына қоян-қолтық араласып ерте кездің өзінде-ақ дамудың даңғыл жолына түскен тіл мәдениетінің мүмкіндік қарымына айғақ болып отырған. Халық ұғымында өлең деген сөздің өзі оның поэтикалық және музыкалық тұтастығын айғақтап, көп жағдайда екі мағынада – поэтикалық шығарма, әрі ән мағынасында қолданылады.

Ән – көбінесе әуеніне орай тиянақты меншік өлеңі бар әдеби-музыкалық шығарма. Өлең мен ән әлі де ертедегі тұтастығынан айрыла қойған жоқ. Қазақтың халық әндері кез келген өлең шумақтарына қосыла береді. Сол секілді халық әндерінің бірінің өлеңі екіншісіне ауысып отырады. Бұл – фольклор туындыларына тән ортақ заңдылық. Қазіргі қазақ сөз қолданысында әсіресе ауыз екі тілде өлең айту мен әндету, ән айту – семантикалық бірлікте тұрады. Оның айғағы:

– Неге отырсың, ей, қалқа, өлеңдетпей,
Өлеңдетіп қалайық заман өпей.
Оралыңның барында ойна да күл,
Албыртқан ақша беттің қаны кетпей, –

деген ән мәтініндегі шумак. Мұндағы екі рет қолданылған өлеңдету сөзі ән шырқау, өмірді ән мен күйге бөлеу мағынасында тұрғаны анық. Өлең тек поэтикалық ойдың дәйегі түрінде бой көрсеткенмен өзінің ежелгі синкреттік (сөз бен әуен бірлігі) тұлғасынан айрыла қоймаған. Және бұл тұтастықтан әннің (әуенінің) бөлек, өлеңінің (сөзінің) бөлек ажырату шартта емес. Біз қарастырып отырған нысан – дәстүрлі ән мен сөз құймасы. Қазақ әннің көп сырлы құбылыс дедік. Оның көп қырлылығына әннің әдеби-эстетикалық және мазмұндық-философиялық белгілерімен сабақтас сән мен мән диалектикасын жатқызуға болады. Бұл екеуі бір-біріне тәуелді, тұтас. Бірақ, ғылыми барлау барысында ажыратып қарауға икемді құбылыстар. Демек, әннің әдеби-эстетикалық және мазмұндық-философиялық жақтары, басқаша айтқанда, бітімі мен болмысы біршама дербес.

Қазақ әні ғылым назарынан қалыс қалған жоқ. Халықтың ән қазынасын зерттеу – айтулы еңбектердің дүниеге келуіне мұрындық болды. Қазақ өнері тарихына арнаған В.Затаевичтің «Қазақ халқының 1000 әні» мен «Қазақ халқының 500 әні мен күйі», Б.Ерзаковичтің «Қазақ халқының ән өнері» мен «Қазақ халқының ғашықтық әндері», А.Жұбановтың «Замана бұлбұлдары», «Ән-күй сапары» атты еңбектері ғасырлар өтсе де, мәнмаңызын жоймайтын құнды дүниелер. Сонымен қатар, қазақ әнінің теориясын, жанр ерекшеліктері мен табиғатын, өлшем-ырғақтарын, үйлесім ерекшеліктерін зерттеуде М.Ахметова, Т.Бекхожина, А.Байғаскина, А.Темірбекова, С.Елеманова, Б.Қарақұлов, З.Қоспақов т.б. өнертанушы ғалымдардың жасаған еңбектері атап өтерлік. Ал, әнші ақындардың өмірі мен шығармашылығын көркемдік тұрғысында бейнелеуде ақын-жазушылардың сінірген еңбектері елеулі. Қазақ әні мен оның тарихи мәніне тоқталмаған қалам қайраткерлері кемде кем. Ұлы ақын Абайдан бастап, Ә.Марғұлан, Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, М.Жұмабаев, І.Жансүгіров, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, С.Торайғыров, С.Мұқанов сынды қазақ зиялыларының ән мен әнші тақырыбына соқпай өтпегені жоқ. Ә.Кекілбаев, Т.Әлімқұлов, Ә.Әбішев, С.Жүнісов, А.Сүлейменов, С.Бақбергенов, И.Жақанов, Ж.Кәрменов, З.Ақышов т.б. жазушылардың шығармаларында өнер адамдарының тарихи тағдыры, олардың азаматтық, әншілік тұлғалануы әдеби тілдегі көркем бейнелер

ретінде ғибраты мол шығармашылық шеберлік деңгейінде көрініс табады.

«Әдебиет пен өнер – егіз» деп тегін айтылмаса керек. Көркем әдебиет халық үшін идеология-лық ықпалды күш, сол сияқты ән де тыңдаушы қауым үшін сөзімен де, әуенімен ел ішінде маңызы қалың ұйытқы. Тіпті, халықты белгілі бір бастама көтере алатын зор рухани күшке жұмылдыра алады. Сондықтан, халқымыздың ән мұрасы мен оны жасаушы тұлғаларды әдебиет әлемінен бөліп қарай алмаймыз. Ән – халқымыздың тіл байлығын бірден-бір таза сақтаған, әрі көркемдік үлгісін терең айшықтай білген үлкен қазына. Ал, сол қазынаны поэзия тілімен әрі, музыка үнімен өрнектеп, өнері мен өмірі елге өнеге салсерілеріміз қашанда зама-

на шежіресін жырлаған ақын-тұлға ретінде әдебиетіміздің төрінде орны бар дарын иелері. Сондықтан да болар, қазақ жазушылары осы бір қастерлі де аяулы тұлғаларды өз шығармаларына арқау етіп, олар туралы тамаша еңбектер қалдырды.